ӘОЖ 902; МҒТАР 03.41.91

Б. Байболов[1✉]

[1✉]*«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми зерттеу бөлімінің басшысы, Түркістан, Қазақстан*

e-mail: baybol81@mail.ru

ХАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНДА ТҰРАҚТЫ БАСПАНАЛАР ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Материалдық мәдениеттің құрамдас бөлігіне айналған баспана көне дәуірлерден бері адамдардың іс-әрекетінің жемісі ретінде қоршаған ортамен өзара тығыз байланыста қарастырылып келе жатқан негізгі ұғымдардың бірі. Мұнда тұтас халықтың табиғат жағдайы мен географиялық бітімге ыңғайланып қалыптасқан тұрмыс-салтын анықтайды. Адамзат баласы табиғи ортаға бейімделу барысында жер бедерінің ыңғайына қарай баспана мен тұрғын жайларды сала бастады. Халқымыздың өмір сүру деңгейінде де баспананың өзіндік маңызды рөлі болды.

Бүгінгі зерттеу мақаламызда халқымыздың тұрмыс-тіршілігінде өзіндік орны бар тұрақты баспаналарға ғылыми зерттеу тұрғысында сипаттама беретін боламыз. Зерттеу барсында халық санасын өше бастаған халық этнографиясының бір бөлшегі саналатын тұрақты баспаналарды халық жадына сіңіру, сол арқылы өскелең ұрпақ бойына баға жетпес төл тарихымызда орын алатын бай мұраларымызды қайта жаңғырту.

Этнограф-ғалым Өзбекәлі Жәнібековтің зерттеу еңбектерінде халқымыздың тұрмыс тіршілігінде баспананы екі түрге бөліп қарастырады. Біріншісі - жылжымалы баспана көшіп қонуға ыңғайлы жиналып құрастырылады. Ол көшпелі халықтың тұрмыс тіршілігімен біте қайнасқан. Оған қос, күрке, шошала, абылайша, турылық үй, ақ үй, отау, киіз үйді жатқызады. Екіншісі - тұрақты баспана отырықшылдыққа негізделген. Оған кепе, жеркөпе, жертөле, тошала, қақыра, қоржын үй, өлшекті, тоқал там, тіркеспе, шарбақ үй, дүкен, қыстықты үйлерді жатқызады.

Кілт сөздер: баспана, тұрғын үй, кепе, жеркөпе, жертөле, тошала, шошала, қақыра, қоржын үй, өлшекті, тоқалтам, тіркеспе, шарбақ үй, дүкен, қыстық.

STUDIES OF PERMANENT DWELLINGS IN FOLK ETHNOGRAPHY

Abstract. Housing, as an essential component of material culture, has since ancient times been viewed as both the result of human activity and a key element of interaction between people and their natural environment.

The form and structure of dwellings reflect environmental conditions, geographical features, and the lifestyle of a given community. In adapting to natural surroundings, people began constructing homes and auxiliary buildings according to the terrain and climate. In the traditional way of life of the Kazakh people, housing played a particularly significant role.

This article provides a scholarly description of permanent dwellings that occupied an important place in everyday life. The purpose of the study is to reintroduce into public awareness certain elements of folk ethnography that are gradually fading from collective memory, particularly traditional forms of stationary housing and contribute to the preservation and revival of a rich historical heritage for future generations.

The ethnographer Uzbekali Zhanibekov classified traditional Kazakh dwellings into two main types. The first type includes portable dwellings designed for nomadic life and easy assembly and disassembly. These comprise various forms of temporary structures and yurts, such as *kos, kurke, shoshala, abylaisha, turlyk ui, ak ui, otau, and the felt yurt (kiiz ui)*. The second type consists of permanent dwellings associated with a sedentary lifestyle. These include *kepe, zherkope, zhertele,*

toshala, kakyra, korzhyn ui, olshekti, tokaltam, tirkespe, sharbak ui, duken, and winter houses (kystyk ui).

Keywords: dwelling, house, kepe, zherkope, zhertele, toshala, shoshala, kakyra, korzhyn ui, olshekti, tokaltam, tirkespe.

ИССЛЕДОВАНИЯ СТАЦИОНАРНЫХ ЖИЛИЩ В НАРОДНОЙ ЭТНОГРАФИИ

Аннотация. Жилище, являясь важной частью материальной культуры, с древнейших времён рассматривается как результат взаимодействия человека с окружающей средой. Оно отражает особенности природных условий и географической среды, в которых формировался образ жизни народа. В процессе адаптации к природной среде человек начинал возводить жильё с учётом рельефа местности и хозяйственных потребностей. В системе жизненных ценностей казахского народа жилище всегда занимало особое место.

В данной статье рассматриваются стационарные виды жилищ, занимавшие важное место в традиционном быту народа. Цель исследования — дать научную характеристику постоянным формам жилья как одному из значимых элементов народной этнографии, а также способствовать сохранению исторической памяти и возрождению богатого культурного наследия в сознании подрастающего поколения.

В трудах этнографа Узбекали Жанибеков традиционные жилища казахов подразделяются на два типа: переносные и стационарные. Переносные жилища были приспособлены к кочевому образу жизни и легко разбирались и собирались (к ним относятся различные типы юрт и временных укрытий, *қос, күрке, шошала, абылайша, турылық үй, ақ үй, отау, киіз үй*). Стационарные жилища, напротив, были связаны с оседлым образом жизни. К ним относились кепе, землянка, полуземлянка, *тошала, коржын-уй, тоқал там, тиркеспе* и другие виды построек.

Ключевые слова: жилище, дом, кепе, жеркопе, жертоле, тошала, шошала, қақыра, қоржын уй, олшекті, токал там, тиркеспе, шарбак уй, дукен, қыстық.

Кіріспе

Ауа-райының жағдайына және мекендейтін аудандарына байланысты қазақтардың қыста немесе жазда тұратын тұрғын үйлері әртүрлі болған. Олар жаз мезгілінде киіз үйлерде, қыс мезгілінде тұрақты салынған жылы жайларда қоныстанған. Тұрақты үйлердің көбісі киіз үйдің формасын сақтаған. Қазақтардың өте ертедегі тұрақты тұратын үйлерінің бір түрі тошала деп аталған. Ол дөңгеленген бір бөлмелі конус немесе сфера сияқты күмбезделіп келеді. Тошаланы ағаштан қиып, тоқып немесе ойылған шымнан, тастан, күйдрілмеген кірпіштен қалайтын болған. Тошаланың құрылымы аңшы қосына ұқсас келеді. Тошаланың іргетасын дөңгелек етіп қаластырып, үстіне он немесе он бес сырықтан түзілетін сүйір құрылғы орнатады да, ағаш бұтақтармен шабақтап, киізбен бекітеді. Кейбір өңірлерде қамыспен жауып, топырақты жатқызып лай жасап, оны әбден мыжғылап пісіріп, одан соң сылайды. Тошала кейде шошала деп те аталады. Сонымен қоса, мыңжылдық тарихы бар Ботай мәдениетінен де тошалаға ұқсас тұрақты баспаналарды және Абайдың Жидебайдағы тұрғын үйінен шошаланың жақсы сақталған түрін музей экспозициясынан көруге болады.

Қазақстан аумағында форма жағынан киіз үйге ұқсас тастан қаланған бір бөлмелі үйлердің өте ерте кездегі тас үй деп аталатын типі сақталған. Бұл құрылыстар туралы Орхон Тонықөк жазбаларында айтылады және шығу уақыты жағынан VI-VIII ғасырларға жатқызады (Тәжімұратов, 1977).

Халқымызда жартылай жерден қазылған тұрақты баспаның түрі кепе. Оның қабырғалары көбінесе балшық болмаса шымнан қаланып, төбесі қамыс немесе шөппен жабылған кішкене лашық үй. Кейбір деректерде жеркепе деп те атайды. Оның төбесін бұрынырақта тегіс, кейде шатыр тәрізді етіп жапқан. XIX ғасырдың орта шегінен бастап, жеркепе Жетісуда, Батыс Қазақстан облысының Бөкей ордасында көптеп сақталған.

Оңтүстік өңірлерде диханшылар егістік маусымында жерді жартылай қазып, кепе жасайды. Кепенің үстіне терек ағашын қойып, қураған шөптерді салып, үстін лаймен сылайды. Болмаса кепеден шыққан топырақтармен шөптің үстін бастырады. Кепе жазда салқын әрі демалуға қолайлы орын. Сонымен бірге диханшылар кепеде қауын, қарбыз басқа да дақылдарды уақытша сақтайды.

Жертөле әдебиеттерде жерді жартылай, кейде одан да терең қазып жасайтын жер үй деп анықтама береді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырлардың басында тұрғын үй ретінде кейін мал қора есебінде жиі пайдаланған. Жертөле жазда салқын, қыста жылы болады. Түркістан өңірінің ескі Саурандағы Ашылған өзенінің бойына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде көне жертөлелердің орны әлі жақсы сақталғандығын көруге болады (Сурет 1).

Сурет 1. *Жертөле*

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында қақыра баспанасына қатысты мынадай анықтама береді: «Қақыра халқымыздың көне тұрақты баспаналарының бірі. Қақыра төрт қабырға етіп тұрғызылады. Ол үшін алдымен төрт бұрышынан төрт діңгек орнатып, артынан қамыс немесе ағаш бұтақтарын буып алып, екі діңгектің ортасына тігінен тізіп, белдеуін талмен, шілікпен бекітеді. Шөп, жылқының бопайын, саз топырақты иін қандыра араластыра отырып балшық дайындап, қамыстың сыртын түгел сылайды.

Бұндай сылақ жауын-шашында езілмейді, әрі кепкен кезде жарылмайды. Қабырғасын тұрғызғаннан кейін төбесін қамыспен жауып, қамыстың үстіне майда шөп тасталады. Оның үстін лаймен сылайды. Пеш орнатылып, төбесіне қалдырылған ойықтан түтін тартатын мұржа шығарылады. Еденді шымнан тазартып, оны да саз балшықпен сылап шығады. Сылақ кепкеннен кейін қабырғалары әктеледі. Тұрақты мекен-жай қалыптасқанға дейін қақыра барлық өңірлерде кеңінен тараған»-деп жазады. (Энциклопедия, 2012).

Қазақтың бізге танымал тұрақты баспаналарының бірі - қоржын үй. Арасы асханының да міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылатын, бірінде өздері тұрып, екіншісінде қонақ күтетін екі бөлмелі тұрғын үй. Ежелгі Отырарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде көптеген қоржын үйлердің орындары аршылды. Оған дәлел ретінде археологтар К.Ақышев, К.Байпақов, Л.Ерзаковичтің «Отрар XVI-XVIII веков по итогам раскопок 1971-1973 годов» еңбегінде «... соңғы ортағасырлардағы Отырарға тән баспана мен отырықшы қазақтың мекен-жайын салыстыру» (Ақышев және т.б., 1975)-деп жазды. Қызығы Отырардағы баспананың негізгі ұясы дәлізді немесе қоймалы бөлме көп бөлмелі тіркеспелер отырықшы қазақтың үйлеріне ұқсас. Зерттеу материалдарына сүйенсек, қазақта шаруашылықта қажетті қосалқысының итарқасы өзімен бірге жабылатын жеке немесе екі бөлмелі тұрғын үй кеңінен тараған. Оның құрамында кейде асхана ретінде пайдаланылған аралық үшінші бөлменің де көрініп қалатыны белгілі.

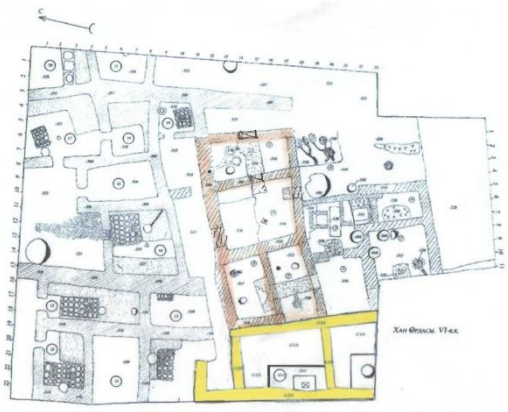
Тарихи деректерде XVII-XVIII ғасырларда қазақ хандары дуалмен қоршалған қорғандарда, киіз үйлерде тұратыны жазылады. Фазлаллах ибн Рузбихани Исфаханидің «Мехманнаме-йи Бұхара» еңбегінде Түркістан қаласы қыстайтын ағаш немесе кірпіш

үйлерімен қатар, қаланың жартысы киіз үйлерден тұратындығы, оның айналысы дуалдармен қоршалғандығы айтылады (Рузбехани, 1976).

Осы тарихи жазбаға дерек ретінде Түркістан археологиялық отрядының Хан Ордасы территориясында 2008-2010 жылдар аралығында жүргізген қазба жұмыстарының есептері дәлел бола алады. Онда Түркістандағы Хан ордасындағы тұрақты баспаналардың өлшемдері, ғасыры, атқарған қызметтері жазылады. Қазбаның алтыншы қабатының есебінде: 2008 жылғы қазба бойынша алтыншы құрылыс қабаты жетінші белдеуде 3,5 м орналасқан. Ол бойынша қазба барысында 250 шаршы метр жер аршылып, екі үйге қарасты жеті бөлме және ауланың орны ашылған. Қазба барысында табылған мыс теңгелер мен құмыра бұйымдарына жасалған сараптама қортындысы бұл деңгейдің XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы мен орта шеніне қатысты құрылыс қабаты екендігі дәлелденді.

2009 жылы жүргізілген қазба бойынша алтыншы құрылыс қабаты солтүстік және шығыс бағыттарына қарай кеңейтіліп жалпы саны он екі бөлменің орындары аршылып қазба жобасы түсірілген.

2010 жылы жүргізілген зерттеулер алтыншы құрылыс қабатына жататын көлемі 12,1х6,5 м болып келетін бір тұрғын үйді аршып зерттеді. Тұрғын үйдің оңтүстік қабырғасы аршып зерттелмеген жердің астына қалып кеткен. Бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында ошақ орналасқан. Диаметрі 0,6х0,6 м болып келетін ошақтың жалпы көлемі 1,8х1,1 м. Тұрғын үйдің батыс қабырғасына көлемі 3,4х1 м болып келетін суфа орналасқан Суфа орталығына көлемі 1,2х1 м болатын ташнау мен диаметрі 0,7х0,7 м болатын тандыр орналасқан. Тандырдың төменгі жағына әртүрлі көлемдегі тастар төселген. Суфа мен тұрғын үйдің солтүстік қабырғасын байланыстырып тұрған қабырғаның ұзындығы 6,5 м, ені 0,7 м. Қазбаның солтүстік бөлігінде ешқандай құрылыс іздері байқалмайды. Сылағымен жақсы сақталған бөлме қабырғалары еденнен -0,15-0,20 м биіктікте тұр (Сурет 2).

Сурет 2. *Хан ордасында жүргізілген қазба сызбасы*

Алтыншы құрылыс қабаты XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысы арасында қалыптасқан. Бұл кезеңде Хан ордасын Тәуке хан, Қайып хан, Болат хан, Сәмеке хан, Әбілмәмбет хандар мекен еткен. 1743-1745 жж. аралығында Сәмеке ханның үлкен ұлы Сейіт хан Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің шығыс бетінен екінші Хан ордасын қалыптастырды. Әбілмәмбет хан қайтыс болған соң (1771 жылы) қазба жүргізіліп жатқан Орданы оның ұлы Болат хан 1798 жылға дейін мекен еткен деген тұжырым жасауға болады (Тұяқбаев және т.б., 2010).

Хан Ордасының алтыншы қабатында орналасқан баспаналар хандар отбасымен, аталықтарымен, қызметшілерімен тұратындығын байқауға болады. Хандар тұрған баспаналар Ескі Түркістан қаласына жүргізілген археологиялық қазбадан табылған тұрақты баспаналардан көлемі жағынан, дуалының қалыңдығы, биіктігі жағынан ерекшеленеді. Ескі Түркістанда жүргізілген археологиялық қазбадан табылған баспаналар негізінен қоржын үй, тоқал тамдар болып табылады. Қоржын үй, тоқал тамдар хандар баспанасынан көлемі жағынан шағындау болады. Археолог-ғалым М.Тұяқбаевтың айтуынша Ескі Түркістандағы

тұрақты баспаналардың үш бөлмеден аспайтын себебі күз, қыс мезгілдерінде тұрғылықты халық үйді жылыту мәселесіне назар аударатындығын атап өтеді.

Ғалым М.Меңдіқұловтың «Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде» еңбегінде «Қазақта кеңінен тараған тұрақты мекен-жайлардың негізгі екі түрі - Арқаның далалық қыстауы, Сырбойы мен Жетісудан қоржын үй іспетті баспанасы жайында жазады» (Меңдіқұлов, 1959). Орманды Алтайдың алқабында тұратын қазақтардың ағаштан қиыстырып тұрғызатын шарбақ үйінен, қала берді Арал мен Каспий бойында тұратын балықшы қазақтардың лашығынан да «қоржын үй» сарыны байқалатыны анық.

Орыс ғалымы С.Руденко «Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыза» еңбегінде: «Ойыл мен Сағыз өзендерінің бойын мекендеген халықтың тіркеспе (баспана атауы) қыстауын қазақтың өзіне ғана тән, басқа жұрттан алмаспаған, оған және олардың ата-бабасына, кем-дегенде, осыдан екі мың жыл бұрын белгілі болған баспана нұсқасы»-деп жазды (Руденко, 1927). Сонымен бірге, ғалым С.Руденко қазақ даласындағы тұрақты баспаналарды қазақ халқының бәріне тән екендігін жазған. Бұл тұрақты баспаналарда төбе жабындысы, есігі, терезе ойықтарының орналасуындағы ұқыптылыққа назар аударған. Бұл тұрақты баспаналардан «қоржын үйдің» сұлбасын айтпаса да түсінікті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің дәйектілігі Қазақстан аумағындағы тұрақты баспаналардың тарихи-мәдени эволюциясын кешенді түрде қарастыру қажеттілігімен айқындалады. Бұл мәселе материалдық мәдениет, этнология, археология және сәулет өнері салаларындағы өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Зерттеу барысында деректік негіз ретінде этнографиялық, археологиялық және жазба мәліметтер кешені пайдаланылды. Атап айтқанда, қола дәуіріндегі отырықшылық белгілерін сипаттайтын Ә.Марғұлан еңбектері, Отырар материалдарына қатысты К.Ақышев, К.Байпақов, Л.Ерзакович, М.Меңдіқұлов, М.Тұяқбаевтың зерттеулері, сондай-ақ қазақтың дәстүрлі баспаналарын жүйелеген Ө. Жәнібеков еңбектері негізге алынды.

Сонымен қатар, жазба дереккөз ретінде Фазлаллах ибн Рузбихани Исфахани авторлығымен жазылған «Мехманнаме-йи Бұхара» шығармасындағы мәліметтер мен Сергей Руденко еңбектеріндегі этнографиялық сипаттамалар салыстырмалы талдау әдісі арқылы қарастырылды. Археологиялық материалдар ішінде Отырар және Түркістан жазираларындағы қазба жұмыстарының есептері пайдаланылды.

Зерттеу әдістері ретінде тарихи-салыстырмалы талдау, деректанулық сараптау, типологиялық жіктеу және құрылымдық-функционалдық талдау қолданылды. Тұрақты баспаналардың (тошала, кепе, жертөле, қоржын үй, тоқалтам, тіркеспе және т.б.) құрылыс ерекшеліктері мен аймақтық таралуы жүйеленіп, олардың әлеуметтік-экономикалық және табиғи-географиялық факторлармен байланысы анықталды. Археологиялық қабаттардың мерзімделуі нумизматикалық және стратиграфиялық әдістер арқылы нақтыланды.

Қазақстан территориясындағы тұрғын халықтардың саяси-әлеуметтік, экономикалық жағынан орналасуын, яғни ең алғашқы отырықшылыққа айналған мерзімін біздің дәуірімізге дейінгі VIII-VII ғғ. соңғы қола дәуіріне жатқызады. Ол кездегі халық туысқандық құрылыстың кезінде аңғарлар мен өзен, көлдің құйылыстарында мал шаруашылығымен қатар егіншілікті ұштастыра білген. Қола дәуірінің соңғы кезінен-ақ тастан үй салып отыршылыққа үйренгендігі, тұрғын үйлер мен мәдени орындардың қазылып алынған қалдықтарынан байқалған. Мұндай қола дәуірінің ең соңғы кезеңіне жататын ертедегі тұрғын халықтың ірі орталығының бірі Қостанай облысы, Тобол өзені бойындағы Алексеевка қорғанының маңайы болған (Маргулан, 1950)

Нәтижелер және талқылау

Қоржын үй қазаққа және оның ата-бабасына әуел бастан үйренішікті бола бастаған құрылыс материалдарының ыңғайына орайластырылған тұрақты мекенжайдың алғашқы үлгісі болуы мүмкін. Қақыраның (көне тұрақты баспананың бір түрі) негізінде пайда болып,

тұрғын жайдың басқа да үлгілерінің қалыптасуына жол ашқан үй құрылысының нұсқасы болуы мүмкін. Қоржын үй тұрғызудың әдісі өте қарапайым болған. Алдымен үй салатын жер қарастырып, оған мүмкіндігінше биіктеу жер таңдалып, оған жауын-шашын суының әсері болмайтындай жағы ойластырылады. Жерді тегістеп болған соң, жерге шөп, жантақ, сабан, табиғи бұталарды төсеп таптайтын болған. Оған қоса малды үстінен қайта-қайта айдап өтіп, жерді таптатады. Ал кейбір өңірлерде су құйып, ірі қара малдың тұяғымен жерді таптатып, оған қоса арнайы тоқпақпен ұрып жерді нығайтататын болған. Бұл өз кезегінде тұрақты баспананың шөгіп, жарылып кетуінен сақтайды. Халқымыз қоржын үйді салуда осындай өзіндік технологияларды пайдаланған және оған аса мән берген.

Қоржын үй үш бөлмеден тұрады. Үйдің есігінен кіргендегі ортаңғы бөлмеде оттығы орналасады әрі асханалық қызмет атқарады оң және сол беткейіндегі бөлмелері жатын қызметін атқарған. Қоржын үйдің есік, терезесі, бастырмасы күншуақты жағына беріледі. Бөлмелердің ауасын тазалайтын дем тартқыш түтіктері болған.

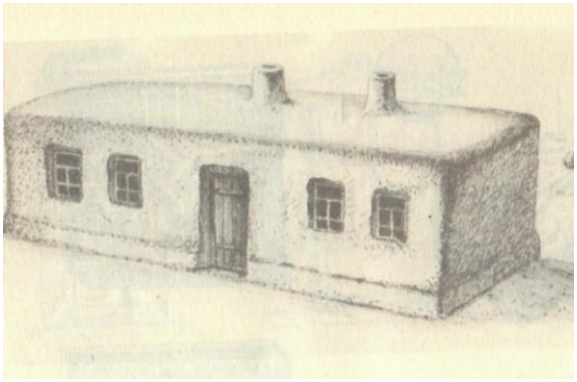
Қалалық жерлерде орналасқан қоржын үйлердің нұсқасы ағаштан, кірпіштен соғылған. Төбесіне, есік-терезеліріне, бағана-ұстындарна ою-өрнек, сыртқы бұтағына, терезе, есік ойықтарына қыштан мәнерлеп қаланған құр, жиектемелер берілген. Қаладағы қоржын үйлердің бізге жеткендерінің едені тақтайлы болып келеді.

Қоржын үйлер ғасырлар бойы отырықшы қазаққа негізгі баспана болып келегінімен, соңғы кезде тұрмыстан мүлдем шығып қалған десек те болады. Оның түр өзгерістеріне түскен жекелеген нұсқаларын Сырбойының, Талас-Шу алқабының алыстағы ауылдарынан, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Қазалы қалаларында ғана кездесітуге болады (Жәнібеков, 1995).

Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылында «Отырар» мемлекеттік археологиялық тарихи-мәдени музей-қорығының аумағында қоржын үйдің XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында салынған нұсқасын ашық аспан астындағы музей экспозициясынан көруге болады (Сурет 3; Сурет 4).

Сурет 3. *«Отырар» мемлекеттік археологиялық тарихи-мәдени музей-қорығының аумағында қоржын үй*

Сурет 4. *Қоржын там*

Халқымызға танымал тұрақты баспаналардың бірі тоқалтам. Ол қоржын үйдің баламасы болып табылады. Этнографиялық әдебиеттерде «қарсы есікті» деген шартты атаумен де белгілі. Тоқал там қамкесектен соғылады. Төбесі қамыспен жабылып, төбежабыны қаңқасымен қоса тып-типыл етіп сыланатын болғандықтан «тоқалтам» деп атаған. Ол асхана міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылған, бірінде өздері тұрып, екінші бөлмесіне қонақ күтіледі.

Мұнда да су жиналмайтын жер таңдалынып, биіктеу, дөңес жер қарастырылады. Оңтүстік өңірде топырақты жақсылып илеп, бастырып, лай піскен соң қырық күн шілдеде төртбұрышты көлемдері әртүрлі қамкесек құяды. Әбден кепкен қамкесектен тоқалтамның қабырғасы қаланады. Үйдің биіктігі 2,20 метрге жуық. Үйдің қабырғасы мейлінше 0,7 м-ден 1 м жуық қалың қаланады. Қыс мезгілінде үй жылықты сақтайды, жаз мезгілінде баспана салқын

болады. Үйдің төбесіне қалың етіп қамыс, табиғи шөптер салып, оны лаймен бастырып сылайды. Үйдің оттығы ортаңғы бөлмеден жағылады.

Тоқалтам Қазақстанның Ертіс жағалауында, Жетісуда, Сырбойында, Арал сыртының Ырғыз жағында кеңінен тарағынмен, соңғы жылдары сирек кездесетін тұрақты баспаналар қатарына жатқызуға болады – деп топшылайды ғалым-этнограф Ө.Жәнібеков.

Қазақ даласында, әсіресе қыстауларда ең көп тараған шатыры бола бермейтін тұрақты баспаналар бірі тіркеспе. Ол қора қопсымен бірге жабылатын, көбіне қамкесектен тұрғызылып, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен қапталған ауыз үй, оттық үй, жатақ үй, қонақ үй тіркеспесінен тұратын баспаналардың үлгісі. Қыстау тұрғындары жатақ бөлмеге немесе қонақ жайға кіру үшін әуелі қора-қопсыдағы отынханаға, астық қоймасына, төл ұстайтынын ауыз үйге тап болған. Сонан кейін ғана бойы аласа, терезелері тар, таалдырығы биік бөлмелерге, ең алдымен оттық үйге, қазан оттығымен жылытатын жатақ үйге онан әрмен өз алдына от жағылатын қонақ үйге кіре алған.

Өзбекәлі Жәнібеков өзінің «Жолайрықта» кітабында тіркеспе баспанасы шымнан да, тақтастан да соғылған. Ауқатты қазақтарда күйген қыштан тұрғызған, шатырлы үйлер сирек кездеседі. Мұндай тіркеспе үйлер Торғай өңірінде XIX ғасырдың аяғында Аймағамбет ұстаның тұрғызған үйі, XX ғасырдың басында Қызылорда облысының Қазалы қаласындағы Ғани байдың үйі, Маңғыстаудағы Форт-Шевченко қаласындағы Ыдырыс Сәрсенбайұлының үйін атап өтеді.

Мұндай тіркеспе үйлері Түркістанда да кездеседі. Соның бірі XIX ғасырдың аяғында бой көтерген гарнизон штабы. Республикалық маңызы бар көркемдік тарихи-сәулет ескерткіштер қатарына енген. Казарма ғимаратымен қатар тұрған бұл құрылыс Түркістан гарнизоны кешенінен сақталынған екінші ғимарат. Құрылыс Әйтеке би, Байбұрт көшелерінің қиылыстарында орналасқан. Типтік жобада тұрғызылған, қабырғалары кірпіш, сыланбаған, іргетасы тастан қаланып, шатыры қаңылтырмен жабылған. Штаб ғимараты «кірпіштік стиль» үлгісінде тұрғызылып, жобасы бір қабатты, құрылымы тік бұрышты болып келіп есігі көше жақ бетінде орналасқан. Қабырғалары кірпіштен, іргетасы тастан қаланған, кіретін есігі және терезе жақтаулары кірпішпен өрнектелген.

Жобасы бір қабатты, тік бұрышты ғимараттың негізгі есігі көше жақ (Әйтеке би көшесі) бетінде орналасқан. Осы фасад бетінің тектоникасы (құрылыстың пропорциялық, құрылымдық, сәндік шешімдерінің көркемдік жиынтығы) терезе асты ойыңқы филенкалар, карниз және жалпы қабырға бетінен сыртқа шығыңқы етіп декоративті қаланған кірпіштерден тұрады. Осы әдіспен терезе үсті де әшекейленген. Ғимараттың көше жақ беті кішірек, жартылай шығып тұрған тік бұрышты калоннадамен толықтырылған.

Ғимараттың бөлмелері дәліздік жүйеде орналасып олар көше және аула жақтарға бағдарланған. Ішкі келбетінде мәнерлі бөлшектер қолданылған. 1970 жылдары құрылыстың ансамбілімен сәйкестендіріп қосымша бөлім салынып, үсті қаңылтырмен жабылған.

Құрылыс алғашқы (1875-1885 жж.) жобасында ұзындығы 30 м, ені 12,7 м, іші 7 үлкен бөлмелер мен файеден және дәліз-корридордан тұрады. Ал, 1970 ж. қосымша екі жағынан қосылған бөлмелер негізінде ұзындығы 52,5 метрге ұзарған және оңтүстік батыс беті 2,6 м ұлғайтылып 15.3 м жеткен. Бөлмелері де көбейтіліп 15-ке жеткен, одан басқа төрт кішігірім дәліз бен ұзындығы 22 метрлік үлкен залмен толықтырылған. Бұл кезде құрылыста қаладағы мемлекеттік банк мекемесі орналасқан болатын.

1875-1885 жж. салынған алғашқы ғимарат Түркістан қаласына орналасқан атқыштар батальонының әскери штабы ретінде пайдаланылған.

1994 жылғы «Қазақстанның тарихи-мәдени ескерткіштер шежіресінің» Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша жинағына №594.1 санды нөмірімен енгізіліп мемлекет қарауына алынған. (Малиновская, 1994)

Түркістандағы Анарбай бай тұрғызған тіркеспе үйлерінің бірі атқару комитетіне тиесілі ғимарат. Бұл тіркеспе үй күйдірілген қыштан салынған. Төбесіне қамыс салып, лай құйып, арнайы жабындымен жабылған. Түрлі мақсатқа пайдаланылған бөлмелері бар. Тіркеспенің едендері қайың ағашынан салынған. Бұл үй XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында

салынған. Анарбай байдың дүниелері тәркілеуге алынған соң тіркеспе үйі Түркістан қалалық атқару комитетінің қарамағына алынған. Бүгінгі таңда ғимарат Түркістан сәулет-құрылыс мекемесінің қарамағында тұр. Ғимарат мемлекет қарауына алынған.

Бұдан бөлек, XX ғасырдың басында салынған Түркістан шаһарында мұндай тіркеспе үйдің жиырмадан астам түрі сақталған. Тіркеспе үйлері ескі вокзал аумағында теміржолшыларға арналып салынған (Сурет 5).

Сурет 5. *Тіркеспе үй*

Шығыстың орманды дала алқабында қалыптасқан, қаңқасы бұтақтармен шабақталған шарбақтан құрастырылатын, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты баспаналардың көне нұсқасы – шарбақты үй. Төбесінің құламасы бас жағын буған қамыспен нешетүрлі шөп-шалаңмен жабылатын болған. Ортасында от жағылатын төбесіндегі түтін тартатын ойықтың мұржасы шыбықталып, балшықпен сыланған. Кейінгі кездері қазақ даласында шарбақты үй қора-қопсының қызметін атқарып келеді.

Қазақтар шатырлы ағаш үйдің шаршысы созылыңқылау келетін, қабырғасы ағаш кеспектерімен қаланатын түрін – қыстық үй деп атаған. Қыстық үйдің кіре берісінде үйді жылытатын, қазан асып, тамақ әзірлейтін оттығы болған.

Ғалым-этнограф Ө.Жәнібеков және басқа да зерттеушілердің пікірінше, қыстық баспана XVIII-XIX ғасырларда Шығыс Қазақстанға жаңадан қоныс аударғандың ықпалымен пайда болған тұрғын үйдің үлгісі деп жорамалдайды. Қыстық үйдің әшекейлі ою-өрнегі жөнінде мәліметтер сақталмағындығын жазады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қазақстан территориясында алғашқы қауымдық құрылыс, сақ, ғұн, түркі, одан кейінгі қазақ хандығы дәуірінен бүгінгі күнге дейін өмір сүрген тайпалар мен ұлыстардың тұрақты баспаналарының сан алуан түрі болды және оның атауына аса мән берді. Тұрақты баспаналарды қазақ тарихынан, өткен жолынан бөліп қарауға болмайды деген тұжырымға келеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

Акышев К. А., Байпаков К. М., & Ерзакович Л. Б. (1975). *Отрар XVI–XVIII веков по итогам раскопок 1971–1973 годов*. В *Древности Казахстана* (35 с.). Алматы.

Жәнібеков Ө. (1995). *Жолайрықта*. Алматы: Рауан. 49 б.

Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдары мен атауларының дәстүрлі жүйесі: *Энциклопедия* (Н. Әлімбай, ғылыми ред.). (2012). Алматы. 736 б.

Малиновская Е. Г. (1994). Штаб гарнизонный, XIX в. В *Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область* (с. 282–283).

Маргулан А. Х. (1950). *Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана*. Алма-Ата. 10 с.

Меңдіқұлов М. (1959). *Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде*. В *Қазақстан архитектурасы* (155 б.). Алматы.

Руденко С. И. (1927). *Очерк быта казахов бассейна рек Уила и Сагыза*. В *Антропологические очерки* (9–10 с.). Ленинград.

Тәжімұратов Ә. (1977). *Шебердің қолы ортақ*. Алматы. 22 б.

Тұяқбаев М., Өсеров Ұ., Күмісбаева Ұ., & Мұсабаев Қ. (2010). *Түркістан археологиялық отрядының Хан ордасы территориясында 2008–2010 жж. аралығында жүргізген қазба жұмыстарының есептері*. Түркістан. 9–10 бб.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани Хунжи. (1976). *Мехманнаме-йи Бухара*. Тегеран. 85 б.

REFEERENCES

Akishev K. A., Baipakov K. M., & Erzakovich L. B. (1975). Otrar XVI–XVIII vekov po itogam raskopok 1971–1973 godov [Otrar in the 16th–18th Centuries Based on the Results of the 1971–1973 Excavations]. In *Drevnosti Kazakhstana* [Antiquities of Kazakhstan] (p. 35). Almaty. (In Russian).

Alimbay N. (Ed.). (2012). *Qazaqtyñ etnografialyq kategorialary, ūğymdary men ataularynyñ dästürli jüyesi* [Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Terms]. Encyclopedia. Almaty. 736 p. (In Kazakh).

Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani Khunji. (1976). *Mehmanname-yi Bukhara* [The Guest Book of Bukhara]. Tehran. 85 p. (Original work in Persian).

Malinovskaia E. G. (1994). Shtab garnizonnyi, XIX v. [Garrison Headquarters, 19th Century]. In *Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana. Yuzhno-Kazakhstanskaya oblast'* [Corpus of Historical and Cultural Monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan Region] (pp. 282–283). Almaty. (In Russian).

Margulan A. Kh. (1950). *Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana* [From the History of Cities and Architecture of Ancient Kazakhstan]. Alma-Ata. 10 p. (In Russian).

Mendikulov M. (1959). Qazaqstan arkhitekturasynyñ XIX ğasyrdağy jäne XX ğasyrdyñ bas kezindegi sipaty jöninde [On the Characteristics of the Architecture of Kazakhstan in the 19th and Early 20th Centuries]. In *Qazaqstan arkhitekturasy* [Architecture of Kazakhstan] (p. 155). Almaty. (In Kazakh).

Rudenko S. I. (1927). Ocherk byta kazakov basseina rek Uila i Sagyza [An Outline of the Life of the Kazakhs of the Uil and Sagyz River Basins]. In *Antropologicheskie ocherki* [Anthropological Essays] (pp. 9–10). Leningrad. (In Russian).

Tazhimuratov A. (1977). *Sheberdin qoly ortaq* [The Master's Hand Belongs to Everyone]. Almaty. 22 p. (In Kazakh).

Tuiakbayev M., Oserov U., Kumisbaeva U., & Musabaev K. (2010). *Türkistan arkheologiyalyq otriadynyñ Khan ordasy territoriyasynda 2008–2010 zhzh. aralyğynda jürgizgen qazba zhūmystarynyñ esepteri* [Excavation Reports of the Turkestan Archaeological Expedition Conducted in the Khan's Horde Territory in 2008–2010]. Turkistan. pp. 9–10. (In Kazakh).

Zhanibekov O. (1995). *Zholaiyryqta* [At the Crossroads]. Almaty: Rauan. 49 p. (In Kazakh).

Автор туралы мәлімет:

Байболов Берік Қыстаубайұлы *– «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми зерттеу бөлімінің басшысы. 161200. Әйтеке би 1 б. Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы. e-mail: baybol81@mail.ru*

Information about the author:

Baibolov Berik Kystaubaevich *– National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". Head of Research Department. 161200. Aiteke bi, 1B. Republic of Kazakhstan. Turkestan city. e-mail: baybol81@mail.ru*

Сведение об авторе:

Байболов Берик Кыстаубаевич *– Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан». Руководитель научно-исследовательского отдела. 161200. Айтеке би 1б. Республика Казахстан, г.Туркестан. e-mail: baybol81@mail.ru*